

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

*До 215-річчя Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Підручник

Харків
«Право»
2021

Авторський колектив:

В. О. Лозовой, доктор філософських наук, професор (керівник авторського колективу); *Л. В. Анучина*, кандидат філософських наук, доцент – тема 2; *О. В. Бурлука*, кандидат філософських наук, доцент – тема 5 (у співавт. з О. В. Сердюком, О. В. Уманець, О. А. Шумейко), тема 10 (у співавт. з О. В. Уманець, О. В. Прудниковою); *О. А. Лисенко*, кандидат філологічних наук, доцент – тема 9 (у співавт. з Т. О. Слюсаренко, О. А. Стасевською); *Ю. А. Меліхова*, кандидат юридичних наук, доцент – тема 11; *В. М. Пивоваров*, кандидат філологічних наук, доцент – тема 6 (у співавт. з Г. С. Савченко, О. В. Сердюком); *О. В. Прудникова*, доктор філософських наук, доцент – тема 10 (у співавт. з О. В. Бурлукою, О. В. Уманець); *Г. С. Савченко*, кандидат мистецтвознавства, доцент – тема 6 (у співавт. з В. М. Пивоваровим, О. В. Сердюком); *О. В. Сердюк*, кандидат мистецтвознавства, доцент – тема 5 (у співавт. з О. В. Бурлукою, О. В. Уманець, О. А. Шумейко), тема 6 (у співавт. з В. М. Пивоваровим, Г. С. Савченко), тема 7 (у співавт. з О. В. Уманець, М. Б. Ценко), тема 8 (у співавт. з Г. С. Савченко); *Л. М. Сідак*, кандидат філософських наук, доцент – тема 3; *Т. О. Слюсаренко*, кандидат мистецтвознавства – тема 9 (у співавт. з О. А. Лисенко, О. А. Стасевською); *О. А. Стасевська*, кандидат філософських наук, доцент – тема 1; тема 9 (у співавт. з О. А. Лисенко, Т. О. Слюсаренко); *О. В. Уманець*, кандидат мистецтвознавства, доцент – тема 4, тема 5 (у співавт. з О. В. Бурлукою, О. В. Сердюком, О. А. Шумейко), тема 7 (у співавт. з О. В. Сердюком, М. Б. Ценко), тема 10 (у співавт. з О. В. Бурлукою, О. В. Прудниковою); *М. Б. Ценко*, кандидат філософських наук, доцент – тема 7 (у співавт. з О. В. Сердюком, О. В. Уманець); *О. А. Шумейко*, кандидат філологічних наук, доцент – тема 5 (у співавт. з О. В. Бурлукою, О. В. Сердюком, О. В. Уманець)

Рецензенти:

В. В. Калініченко, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

К. В. Кіслюк, доктор наук з культурології, професор кафедри культурології та медіа-комунікацій Харківської державної академії культури

Рекомендовано до опублікування вченою радою

*Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 9 від 30 червня 2020 р.)*

Українська культура : підручник / [В. О. Лозовой (керівник авт. У45 кол.), Л. В. Анучина, О. В. Бурлука та ін.]; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2021. – 400 с.

ISBN 978-966-998-024-3

У підручнику системно висвітлено сутність культури, процес становлення і розвитку української культури в контексті світової культури. Головну увагу приділено духовній культурі українського народу та її складовим: філософії, релігії, мистецтву, науці, моралі, праву тощо.

Для студентів закладів вищої освіти та широкого кола читачів.

УДК 008(477)(075)

ISBN 978-966-998-024-3

© Лозовой В. О., Анучина Л. В.,
Бурлука О. В. та ін., 2021
© Видавництво «Право», 2021

ЗМІСТ

Тема 1

Культура як соціальне явище

§ 1. Осмислення сутності поняття «культура»	6
§ 2. Структура і функції культури.....	19
§ 3. Національна культура – складова світової культури	30
Питання для самоконтролю до теми 1	35

Тема 2

Українська культура як самобутнє явище

§ 1. Україна та українці.....	36
§ 2. Менталітет українців і детермінанти його становлення	41
§ 3. Мова – складова української культури.....	49
§ 4. Українська національна ідея	51
§ 5. Риси української культури.....	55
Питання для самоконтролю до теми 2	58

Тема 3

Українська традиційна культура

§ 1. Поняття і зміст традиційної культури	59
§ 2. Ціннісні орієнтири та ідеали в традиційній українській культурі.....	61
§ 3. Українські народні символи	63
§ 4. Естетосфера українців	66
§ 5. Рід, родина, сім'я в духовному житті українців.....	70
§ 6. Вираження ментальності та етнопсихології в матеріальній культурі українців.....	76
§ 7. Український фольклор: специфіка, ознаки, жанри	88
Питання для самоконтролю до теми 3	94

Тема 4

Витоки української культури

§ 1. Характеристика культури епохи первісності	96
§ 2. Етногенез українського народу.....	102
§ 3. Культура давніх слов'ян	114
Питання для самоконтролю до теми 4	121

Тема 5
Культура Київської Русі та Галицько-Волинського князівства
як середньовічний тип культури

§ 1. Загальні риси середньовічного типу культури.....	122
§ 2. Особливості соціокультурної ситуації в Київській Русі.....	127
§ 3. Відбиття особливостей духовного життя в мистецтві Київської Русі.....	142
§ 4. Характер і зміст соціокультурних процесів у Галицько-Волинському князівстві.....	150
§ 5. Мистецькі здобутки Галицько-Волинського князівства.....	155
Питання для самоконтролю до теми 5.....	161

Тема 6
Вплив європейського Ренесансу й Реформації
на українську культуру

§ 1. Соціокультурна ситуація в Західній Європі епохи Відродження.....	162
§ 2. Духовна експансія Польсько-Литовської держави та Речі Посполитої.....	166
§ 3. Ренесанс і Реформація в українській культурі.....	171
§ 4. Прагнення духовного єднання українського народу. Культурні осередки в Україні XIV – 1-ї пол. XVII ст.	176
§ 5. Українське мистецтво XIV–XVII ст.	181
Питання для самоконтролю до теми 6.....	197

Тема 7
Українська культура в XVII–XVIII ст.

§ 1. Загальна характеристика культури XVII–XVIII ст.	199
§ 2. Соціокультурні процеси в Україні за умов європейського та російського культурних впливів.....	209
§ 3. Система освіти в Україні 2-ї пол. XVII – XVIII ст.	218
§ 4. Відбиття духовних пошуків доби у філософській думці України.....	220
§ 5. Українське мистецтво 2-ї пол. XVII – XVIII ст.	222
Питання для самоконтролю до теми 7.....	233

Тема 8
Проблеми національного самовизначення
в українській культурі XIX ст.

§ 1. Цивілізаційні засади та світоглядні орієнтири в культурі XIX ст.	234
--	-----

§ 2. Матеріальна культура, соціальний склад і соціальні норми української нації в ХІХ ст. Етнічний склад населення України в ХІХ ст. як чинник культурного діалогу.....	240
§ 3. Періодизація національного культуротворчого процесу в ХІХ ст.	244
§ 4. Освіта і наука в духовному житті України ХІХ ст.	254
§ 5. Мистецтво України як втілення духовних пошуків ХІХ ст.	260
Питання для самоконтролю до теми 8.....	273

Тема 9

Культура України ХХ ст.

§ 1. Провідні тенденції розвитку світової культури Новітнього часу.....	275
1.1. Проблема людини в культурі Новітнього часу.....	279
1.2. Світоглядний плюралізм як ознака культури Новітнього часу.....	283
§ 2. Новітня українська культура	289
2.1. Українська культура в роки визвольних змагань.....	289
2.2. Українська радянська культура	294
§ 3. Мистецтво України ХХ ст. (поч. ХХ ст. – наприкінці 80-х рр.).....	311
Питання для самоконтролю до теми 9.....	326

Тема 10

Культура України в роки незалежності

§ 1. Розвиток української культури в роки незалежності.....	327
§ 2. Мистецтво України кін. ХХ – поч. ХХІ ст.....	339
§ 3. Інформаційна культура України на межі ХХ–ХХІ ст.	356
Питання для самоконтролю до теми 10.....	361

Тема 11

Культура української діаспори

§ 1. Діаспора як етнокультурний феномен	362
§ 2. Українці у світі: розселення, чисельність. Причини й основні хвилі міграційних потоків з України та створення української діаспори	364
§ 3. Світогляд закордонних українців	388
§ 4. Мистецтво української діаспори	391
§ 5. Роль української діаспори в процесі національного культуротворення. Українська діаспора й Україна: сучасний культурний діалог.....	393
Питання для самоконтролю до теми 11	396
Список літератури	397

Тема 1

Культура як соціальне явище

§ 1. Осмислення сутності поняття «культура»

Проблеми культури є об'єктом дослідження гуманітарних наук, а саме: культурології (дослідження різних явищ і законів буття культури), філософії культури (теоретичне осмислення специфіки культури, її взаємодії з природою й суспільством), етнографії (вивчення матеріальної та духовної культури окремих народів), соціології (аналіз закономірностей розвитку й функціонування культури суспільства як цілісної системи), історії (дослідження культурно-історичного поступу людства). Історія української культури як галузь знань досліджує культурні особливості українського народу в цілому та конкретних етапів його розвитку. Культура українського народу розвивалася в контексті світового культурного процесу, у тісній взаємодії з культурами інших народів. Український народ століттями творив самобутню культуру, успадковуючи культурні традиції своїх предків, убираючи та творчо осмислюючи культурне надбання інших народів, що зумовило становлення власної національної культури, а також збагачення своїм доробком скарбниці світової культури. Розкрити сутність і специфіку української культури можна на основі осмислення основних положень сучасної теорії культури, історії культури як галузі гуманітарного знання, що досліджує культурно-історичний поступ людства.

На побутовому рівні слово «культура» вживається в різних змістовних контекстах – культура праці, культура відпочинку, культура мови, культура особистості тощо. Як *одне з фундаментальних наукових понять гуманітарної сфери знань*, поняття «культура» *характеризує складний і багатогранний вимір людського буття*.

Доцільно звернутися до історії осмислення поняття «культура». У ранній античності ще не ототожнювали поняття «культура» з культуротворчою діяльністю людей, але вже тоді сформувалися перші поняття, пов'язані із сучасним розумінням культури. Передусім це

поняття «*пайдея*» («*país*» – дитина), яке за Платоном позначало «*виховання*», «*навчання*», «*освіченість*», певні ціннісні орієнтири, які дитина отримувала за допомогою створеної давніми греками системи освіти. Саме ця спрямованість на формування особистості стала основою античного розуміння культури та зумовила її гуманістичний зміст – реалізація ідеалу людини визначалася як мета культурного розвитку. Антична людина пишалася своїми силою, розумом і здатністю жити «за природою», тобто природний порядок був гарантом стабільності, а життя «за природою» перетворювалося на мету культури, зокрема освіти. Саме слово «*культура*» походить від латинських слів «*colo*», «*colere*» – зрошувати, обробляти землю, займатися землеробством, з латини «*cultura*» означає *оброблення*. За часів Стародавнього Риму слово «культура» позначало оброблення землі для забезпечення її родючості, передбачаючи особливе духовне ставлення до такої праці та до самої землі. Водночас поняття «культура» було використано й у переносному значенні. *Марк Туллій Цицерон*, поширюючи його на інші сфери людської діяльності, позначив ним вихованість людини, розвиненість її душі, освіченість. Отже, поняття «культура» остаточно наповнилося антропологічним змістом, пов'язувалося з «обробленням людської душі».

Таким чином, в Античності сформувалася думка про те, що *культура, з одного боку, це діяльність щодо перетворення природи на благо людини, а з іншого – засіб удосконалення духовних сил людини, її розуму.*

В епоху Середньовіччя не було теоретичних розробок, спеціально присвячених визначенню поняття «культура». Світоглядну основу цієї епохи становили релігійні моральні настанови, Божі заповіді. Розкриваючи їх сутність, релігійний мислитель *Августин Блаженний* стверджував, що жити необхідно за Богом, який є ідеалом. Він підкреслював, що земна людина є гріховною і може лише прагнути наближення до ідеалу через богоугодні вчинки. Абсолютна перевага нематеріальної душі над тлінним тілом вимагала від людини аскетичного способу життя – відмови від спокус земного світу. Так сформувалося протиставлення природи та *культури як благодаті* – досконалості, якої повинна прагнути кожна людина, яка виявляється у вірі в Бога, житті за християнськими ідеалами. Саме *благодать поставала як сенс життя людини європейського Середньовіччя.*

І в природі, і в самій собі людина повинна любити більше те, що наближає її до Бога. Це зумовило виникнення ідеї постійного самовдосконалення індивіда, **розуміння його буття як діалогу з універсальною системою моральних координат, утілених в Абсолюті, яким є Бог.**

Новий етап осмислення культури починається в епоху **Відродження**. На відміну від людини доби Середньовіччя, яка повністю вважала себе зобов'язаною Богові, самостійна, самодостатня людина Відродження виявляє схильність приписувати свої заслуги власним талантам. Мислителі Відродження, закликаючи до повернення античної традиції навчатися в природі, на перший план виводили саме людину. Вона повинна була не стільки наслідувати природу, скільки перевершити її завдяки власному таланту. Так утверджувалась одна з найважливіших ідей Ренесансу – ідея людини-творця, яка творить світ, красу, саму себе. Отже, **розуміння культури наповнюється гуманістичним змістом, поступово асоціюється з досконалістю людини. Культура – не тільки перетворення людиною природи, а й перетворення людиною самої себе.**

Слово «культура» оформлюється як наукове поняття в епоху **Нового часу**, позначену суттєвими зрушеннями в соціальному бутті людей (на зміну феодальним суспільним відносинам прийшли буржуазні, капіталістичні), глибокими змінами в процесі виробництва (промисловий переворот, пов'язаний з переходом від мануфактурного до машинного виробництва), змінами у ставленні людини до природи тощо. Завдяки науковій революції людство почало усвідомлювати себе силою, яка здатна протистояти природі – «натурі». Європейська людина Нового часу наділялась якостями, які значно відрізняли її від «природної» людини минулого і визначали її як людину культуру.

В епоху Просвітництва (XVII–XVIII ст.) поняття «культура» постає як самостійне. Німецький юрист і політичний мислитель *С. фон Пуфендорф* був першим, хто використав поняття «культура» для характеристики свідомо цілеспрямованої сукупної діяльності людей, «поліпшення природи», що зумовлює зміну життя. Під культурою С. фон Пуфендорф розумів також певний рівень упорядкованості й розвитку: **культура – те, що відрізняє цивілізовану людину від дикуна.**

Це розрізнення понять культура та природа в тому чи іншому вигляді зберігається практично в усіх подальших концепціях культури. У XVIII ст. мислителі вважали культуру водночас інструментом

удосконалення людини, і метою, яка надає внутрішнього смислу історії людства. Майже одночасно сформувалося *поняття «цивілізація», яке переважно пов'язували з певним етапом розвитку людства, з розвитком матеріальної сфери життя (засоби виробництва, транспорт, технології тощо).* Культуру почали розуміти як «людяність», протиставляючи «тваринності» та «природності». Італійський мислитель *Джамбаттиста Віко* відводив культурі вирішальну роль у суспільстві. Діяч французького Просвітництва *Шарль Монтеск'є* стверджував, що розвиток культури народу залежить від клімату, ґрунту, території держави. Філософ *Ж.-Ж. Руссо* протиставляв культуру «чистій природі». Він доводив, що культура зробила людину нещасною, віддалила людей від природи, призвела до соціальної нерівності та негараздів, занепаду моралі тощо. *Ж.-Ж. Руссо* ідеалізував близькі до «природного стану» патріархальні форми життя та прагнув встановити природну гармонію людини, її узгодженість із самою собою.

Виняткову роль у процесі осмислення поняття «культура» відіграли німецькі просвітителі, представники німецького романтизму і німецької класичної філософії. Велике значення в осмисленні культури мало вчення *І. Канта*, який розглядав культуру як засіб реалізації здібностей людини, її морального вдосконалення, *ототожнюючи її з мораллю.* *І. Ф. Шиллер* ототожнював культуру з мистецтвом, лише воно, на його думку, допоможе подолати протиріччя цивілізації, тобто вирішити *головне завдання культури – відновити цілісність людини, цілісність духовного та фізичного буття людини.*

У німецькій філософії XVIII – поч. XIX ст. *розвиток культури починає усвідомлюватися як єдиний процес, що має всесвітньо-історичний масштаб і характеризується певним зв'язком причин та наслідків, внутрішніми закономірностями.*

Перший значний крок у цьому напрямі зробив *Й.-Г. Гердер*. Він заклав основи дослідження культури як цілісного явища, складовими якого є мова, мистецтво, релігія, наука, традиції та звичаї. Мислитель дослідив кілька культурно-історичних світів (Східну й Південно-Східну Азію, Близький Схід, Грецію, Рим, Європу германців і слов'ян та ін.), визначив, що кожен із них має специфічні риси, є певною цілісністю та складовою людської культури в цілому.

Заслуговує на увагу й те, як *Й.-Г. Гердер* вирішував проблему зв'язку всезагального й особливого в культурі. *Культура людства*, на

його думку, *єдина й має єдину мету – досягнення істинної гуманності, людяності*. Проте ця мета досягається різними народами по-різному, що створює різноманіття «кольорів та відтінків» культури. Філософ одним із перших виступив проти вузького європоцентризму, проти зневажливого ставлення до народів, що не входять у романо-германський культурний світ. Оцінювати рівень культури різних народів, як він стверджував, потрібно не тільки з європейської точки зору, а й з точки зору їхніх історичних потреб і завдань.

Своєрідним підсумком і узагальненням теоретичних пошуків у сфері культури протягом 2-ї пол. XVIII – поч. XIX ст. стала філософська система Г. В. Ф. Гегеля. Саме *він уперше перейшов від простого зіставлення культури і цивілізації до аналізу логіки їх історичного зв'язку. На його думку, культура й цивілізація – закономірні етапи єдиного культурно-історичного процесу, кожен з яких виконує специфічні завдання та становить підґрунтя подальшого, вищого етапу розвитку*. Процес розвитку культури філософ поєднував із діалектичним рухом абсолютного духу, який проходить три етапи розвитку: мистецтво, релігію, філософію. На первісних етапах людської історії переважали художні форми вираження духовного змісту, пізніше першості набула релігія, потім – теоретичне мислення. Гегелівське розуміння діалектики духовно-історичного процесу мало значний вплив на погляди багатьох європейських мислителів, які досліджували проблему культури.

У XIX ст. сформувався марксистський погляд на культуру. К. Маркс і Ф. Енгельс, а пізніше й В. І. Ленін, засновники ідеології робітничого класу, процес розвитку культури пов'язували з розвитком суспільно-економічних відносин, вони виходили з того, що культура є формою практичної діяльності людей і самостійною ділянкою життя. Марксизм говорить про культуру як про безперервний процес людської діяльності. Культура може бути зрозуміла тільки у зв'язку із конкретними періодами розвитку суспільства. Встановлюється тісний зв'язок культури з виробництвом матеріальних благ як визначальним видом людської праці. У процесі трудової діяльності люди не тільки змінюють зовнішню природу, пристосовуючи її до себе, але і форму своєї соціальної організації, власні погляди, думки, почуття. Тому до культури можуть бути застосовані найважливіші характеристики трудової діяльності: активність, творчий характер, цілеспрямованість, універ-

сальність, колективний спосіб здійснення. Такі висновки надали дослідникам нових можливостей для аналізу культури, які були реалізовані в ХХ ст.

Релігійний напрям у розумінні культури було розроблено в межах російської релігійно-ідеалістичної філософії 2-ї пол. ХІХ – поч. ХХ ст. В. С. Соловйов, М. О. Бердяєв, П. О. Флоренський та ін. підкреслювали, що культура зобов'язана своїм існуванням релігійній вірі, виражає прагнення людини «добудувати», піднести своє природне й соціальне життя до духовності.

Концепцію історії саме як історії культур розвивав німецький науковець М. Вебер. Специфіку західної цивілізації він убачав у переважанні принципу раціональності – у чіткому співвідношенні цілей і засобів діяльності, що постійно утверджується і в інтелектуальній сфері (наука), і в господарстві (капіталізм), і в державному управлінні (бюрократія), і в мистецтві. М. Вебер розглядав соціальні явища як явища насамперед культурні, а культуру визначав як сукупність цінностей, що мають виняткове значення для людини та суспільства.

Розвиток філософських й історичних наук кін. ХІХ – поч. ХХ ст. уможливив не тільки типологічне порівняння культури різних епох і народів, але й розуміння кожної з них як особливого культурного феномену.

Це відбилося в **концепції локальних цивілізацій**, яку обґрунтував російський мислитель М. Я. Данилевський. Він відкидав поняття загальнолюдської культури, пов'язував її з егоцентризмом романо-германських народів, що розглядали свою культуру як універсальну і розуміли прогрес як відмову інших народів від своєї самобутності. За вченням науковця, **сенс історії – не в прагненні до універсальної культури, а, навпаки, у досягненні її різноманіття.**

Концепцію локальних цивілізацій репрезентує праця О. Шпенглера «Присмерки Європи» (вийшла друком у 1923 р.). **Учений уважав цивілізації своєрідними організмами, а всесвітню історію – «зведенням біографій» цих організмів.** Кожен культурний організм, за О. Шпенглером, проходить природне коло розвитку (на відміну від ідеї лінійної еволюції) від народження до розквіту, а виснажившись, у формі цивілізації – до природного кінця. Цивілізація, що досягла висот у Європі, свідчить про виснаженість, занепад Європи. **Терміном «цивілізація» О. Шпенглер позначав останню фазу будь-якої культури.**

Створюючи вчення про наявність рівноцінних за досягнутою зрілістю культур, О. Шпенглер спирався на численний етнографічний матеріал. Зрілих культур, на його думку, було вісім: єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, антична (греко-римська, «аполлонівська» за термінологією вченого), візантійсько-арабська, західноєвропейська («фаустівська», згідно з його термінологією), південноамериканська культура майя.

Порівнюючи античну та європейську культури, зіставляючи образи грецького бога Аполлона (утілення міри, гармонії, порядку) і доктора Фауста (утілення незадоволеності та недовершеності, двоїстості й сумніву), О. Шпенглер виявив принципову несхожість між людиною античного (аполлонівського) та західного (фаустівського) типу. На підставі цього він дійшов висновку про відсутність спадкоємного зв'язку культур античності й сучасної йому Європи. Західна фаустівська людина, на його погляд, замкнена у своїй самотності та перебуває в оболонці власного цивілізаційного простору, вона втратила єдність із життям. Криза європейської людини, згідно з висновком О. Шпенглера, полягає в її прагненні до безкінечності і могутності, що призводить до духовного зубожіння.

Аналізуючи духовний клімат сучасної йому Європи, О. Шпенглер стверджував: як колись загинула греко-римська культура, так тепер занепадає західноєвропейська, і ніщо не в змозі зупинити цей процес. Він проголошував духовну самотність Європи, повну відірваність від коріння й витоків, якими завжди вважали античність.

Концепції, подібні до шпенглерівської, набули поширення в науковій думці ХХ ст. Так, у працях англійського історика *А. Дж. Тойнбі* визнається лише **множинність культур і заперечується єдність цієї множинності, їхня спадкоємність і загальнолюдський зміст.**

У період між світовими війнами сформувалася **функціональна школа**, засновником якої був англійський етнограф *Б. Малиновський*. Представники цієї школи розглядали **культуру як цілісність, кожний елемент якої є необхідним, оскільки задовольняє певну потребу**. Вони критикували поняття пережитку, уважали всі явища культури необхідними й незамінними.

Тема культурного декадансу («падиння» від лат. «cado» – падаю) стає однією з провідних у творчості німецького філософа *Е. Гуссерля*. Осмислюючи причини кризи європейської культури та можливості її

подолання, філософ не використовував поняття «культура». Згідно з його поглядами, культура як поняття **містить не тільки духовний, а й матеріальний елемент, який він не досліджував**. Тому науковець використовував поняття **«духовний образ Європи»**, яке не співвідноситься ні з чим матеріальним і є ланкою, що поєднує європейське людство духовними узами. Безліч типів культур пов'язані цими духовними узами, які поєднують життя людей та народів у межах світової культури, долають національні особливості культур і забезпечують їх духовну спорідненість. Її витoki Е. Гуссерль убачав у філософії – універсальній науці про єдність усього існуючого, джерела якої сягають Давньої Греції.

Однак, на думку філософа, принцип раціоналізму, що становив ядро європейської культури, зазнав суттєвих змін. Це виявилось у витісненні зі сфери науки всього людського. Наука втратила зв'язок із людиною, який полягає в людській потребі осмислення світу та свого місця в ньому. Е. Гуссерль проголосив віру в людський розум, закликав повернутися до відродження традиційних цінностей старої Європи. У цьому, згідно з його концепцією, полягає подолання кризи європейської культури.

Аналізу історії культури присвячені філософські праці **А. Швейцера**. **Фундаментом культури він визнавав мораль**, тому значне місце в його дослідженнях відведено історії етичних ідей і систем від часів Давньої Греції. За його теорією, **культура ХХ ст. втратила етичні засади, наповнилась ідеями насильництва, що й спричинило її кризу**. На думку А. Швейцера, відродження культури може відбутися за умов творчої діяльності окремих особистостей, відродження моральних цінностей на рівні особистості, що поверне людству гуманістичний зміст культури й забезпечить справжнє духовне оновлення.

Не минула аналізу понять «культура», «світова культура», «національна культура» вітчизняна гуманітарна думка. Одним із перших вітчизняних мислителів, який звернувся до осмислення поняття «культура», був **Г. Сковорода**. Фундаментом його філософії була концепція трьох світів – природного Всесвіту (макрокосму), людини (мікрокосму) і символічного світу (Біблії). Саме символічний світ для нього був узагальненням усієї духовної культури людства, через вивчення та засвоєння духовного змісту символічного світу «народжується людське в людині», власне культура.

Завдяки творчій спадщині **Т. Шевченка** українська культура набула загальнонаціональних рис. Але створення концепції культурно-історичного процесу розвитку українського народу належить **Кирило-Методіївському товариству**, зокрема **М. Костомарову** та **П. Кулішу**. Основна ідея цієї концепції – визнання рівних прав і можливостей усіх народів на національну культурну самобутність. Однією з важливих складових концепції культурно-історичного процесу була думка про особливі риси українського народу та його культури: волелюбність, природний демократизм, поетичність, віротерпимість.

До питань, пов'язаних із сутністю культури, зверталися **І. Котляревський, І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський** та ін. Вони підкресливали необхідність спрямовувати культуру на служіння загальнонаціональним цінностям, обстоювали демократичне наповнення національної української культури, утверджували ідею її зв'язку з культурами інших народів.

Вагомим внеском у розуміння сутності української культури стали дослідження **М. Костомарова** «Книга буття українського народу», нарис **І. Нечуя-Левицького** «Світогляд українського народу», праці таких учених-українознавців: Ф. Вовк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, М. Возняк, С. Томашівський та ін.

Подальший розвиток української культурологічної думки пов'язують з іменами **М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького, Є. Маланюка**, які створили власне підґрунтя **геокультурної концепції**, де вперше здійснили історичний аналіз залежності української культури від географічного положення її території, осмислили історію українського народу крізь призму двох площин геокультурного аналізу: «культура – природне оточення» й «культура – культура». Вивчення історії української культури також пов'язане з ім'ям **В. Перетца**, який був активним популяризатором унікальності та самобутності української культури. За кордоном вивчення історії української культури продовжив **І. Крип'якевич**. Важливою подією в розвитку національної культурологічної думки було видання праці **Д. Антоновича** «Українська культура» в 1940 р., у якій подано визначення терміна «культура», розподіл культур на матеріальну й духовну, наголошено на особливості українського гуманізму, визначено періодизацію культури, заперечено замкненість культур, а також теза про культурний взаємовплив як важливий принцип культурного розвитку будь-якої нації. У такий

спосіб дослідник визначав місце української культури в європейському культурному просторі. Науковець висловив думку про те, що світова культура – це взаємозв'язок загальнолюдського й національного, про світову єдність у національному різноманітті.

Заглибленням у світоглядні цінності української культури стали розвідки **Я. Яреми** «Українська духовність в її культурно-історичних виявах», **І. Мірчука** «Головні риси українського світогляду в українській культурі», **Д. Донцова** «Дух нашої давнини», **О. Кульчицького** «Світовідчуження українця», **М. Шлемкевича** «Душа і пісня», **Є. Маланюка** «Нариси з історії нашої культури» та ін.

Особливе місце в розвитку української культурологічної думки належить **І. Огієнкові**. У своїй праці «Українська культура» науковець обстоює ідею трансляційної функції української культури, яка виявилася у двох площинах: самодостатності національного культурного розвитку для творчого опрацювання й осмислення набутоків інших народів унаслідок геополітичного положення України, що зумовило її відкритість до різних впливів; трансляцію українським народом іншопольських набутоків на східнослов'янські землі. І. Огієнко визнавав рівноправність окремих культур, осмислював проблеми співвідношення культури та цивілізації. І. Огієнко порушив питання про національно-культурну ідентифікацію, акцентуючи на особливій ролі національної ментальності й мови в цьому процесі.

Сучасні українські філософи та мислителі **М. Попович, С. Кримський, В. Скуратівський, О. Забужко** та ін. *розглядають українську культурну традицію в контексті світового культурного простору, визнаючи в діалозі українського та загальнолюдського значущість вітчизняної духовності*. Серед численних праць, присвячених проблемам розвитку української національної культури, визначенню її місця серед культур інших народів, спільною *є філософська теза щодо самоцінності кожної національної культури та її спорідненості з культурами інших народів*.

Таким чином, культура – це надзвичайно складне, різноманітне явище, що пронизує буквально всі сфери життя й діяльності суспільства та людини. Культура – ядро, основа, «душа» суспільства, це: матеріальні та духовні цінності людини; спосіб життєдіяльності людей; їхні стосунки між собою; своєрідність життя націй і народів; рівень розвитку суспільства; накопичення в історії суспільства інформації;

сукупність соціальних норм, законів, звичаїв, традицій; релігія, міфологія, наука, мистецтво, політика; особлива знакова система тощо.

Осмислення сенсу культури у філософсько-культурологічних працях, розуміння й визнання її складності та багатоплановості є підставою існування численних **визначень** цього явища: від простого протиставлення культури природі до дефініції культури як історично визначеного рівня розвитку суспільства й людини, або як сукупності матеріальних і духовних надбань людства. Культура трактується і як спосіб духовного освоєння дійсності на основі системи цінностей, і як розгортання творчої діяльності людини, спрямованої на пошук сенсу буття. В усіх визначеннях акцентується діяльнісне начало як людське зусилля, спрямоване на творення себе та навколишнього світу.

Поняття **«культура» органічно пов'язане з іншим поняттям – «натура»** («natura» – лат. природа). Поняттям **«природа» охоплюється все те, що виникло та існує само по собі, незалежно від волі та бажання людини**, усе те натуральне, що існує за незалежними від людини законами. **Культура – перетворення того, що дано людині від природи**, це те, що створено людиною, і в цьому значенні – штучне.

Водночас природа, культура й людське суспільство є нерозривною єдністю, цілісністю. Культура передбачає наявність природи як попередню, постійну та необхідну умову свого існування. По-перше, природа є об'єктом людської діяльності як основи життя, по-друге, природа є об'єктивним матеріальним началом у самій людині. Отже, можливості буття культури задаються природою, а сама культура передбачає наявність природи та людини.

Культура сприяє тому, що людина (суспільство) виокремлюється з природи, оволодіває нею й відносно вивільнюється від неї. Водночас культура є засобом входження людини в природу. Чим гармонійнішим є поєднання людини та природи, тим багатшим є людське життя.

Поняття **«культура»** й **«цивілізація»**, які часто вживаються як синоніми, потрібно розрізняти. Посилений інтерес до проблеми співвідношення цивілізації та культури був пов'язаний з науково-технічним прогресом, із збільшенням значущості матеріальної вигоди, комфорту, грошей, що забезпечували «легке життя», та другорядністю духовних, зокрема моральних цінностей. Конфлікт між матеріально-виробничою та духовно-гуманістичною складовими культури розвивався й поглиблювався протягом ХХ ст. Реалії часу, використання

наукових досягнень для масового знищення людей у Першій та Другій світових війнах, екологічна криза, небезпечні експерименти генної інженерії тощо загострили необхідність осмислення понять «культура» та «цивілізація».

Сьогодні важливо підкреслити очевидну відмінність понять «культура» й «цивілізація». *Культура є атрибутом як людства в цілому, протягом усього часу його існування, так і окремих спільнот (наприклад, культура будь-якого племені, народу, європейська, євразійська культури). Поняття «цивілізація» вживають для позначення певного етапу розвитку людства, суспільства, розвиток продуктивних сил якого надає можливості отримувати додатковий продукт, саме виробництво останнього, а не просто задоволення наявних потреб людей, стає метою цього суспільства.* Згідно із цим виокремлюють три основні етапи розвитку людства: *дикість, варварство та цивілізацію*. Становлення цивілізації пов'язане з достатньо високим рівнем розподілу праці, формуванням класової структури суспільства, утворенням держави та інших політичних і правових інститутів влади, розвитком писемних форм культури, розвинутою загальною релігією тощо. У такому сенсі цивілізація характеризується відділенням соціуму й природи, виникненням суперечностей між природними та штучними чинниками розвитку суспільства, превалюванням соціальних факторів життєдіяльності людини, наростаючим раціоналізмом мислення.

У культурологічній думці існує традиція протиставлення культури та цивілізації (М. Бердяєв, О. Шпенглер), яка проголошує духовність культури й бездуховність цивілізації, визначає цивілізацію як кінцевий момент розвитку культури, обумовлений духовним зубожінням, інтелектуальним голодом, практицизмом, поклонінням грошам, розвитком науки, безрелігійністю тощо. Однак є й протилежне бачення, прихильники якого фактично ототожнюють культуру та цивілізацію (К. Ясперс), визначають культуру стрижнем цивілізації. Співвідношення понять «культура» і «цивілізація» пояснюється, якщо розуміти цивілізацію як певний продукт культури, її специфічну властивість і складову: цивілізація – це створювана суспільством під час культурного процесу система засобів його функціонування й удосконалювання, його функціональність, технологічність, інституціональність. Історія людства демонструє, що гуманістичні цінності культури можуть втілитися в життя лише за допомогою розвинутої цивілізації. У свою чергу, ви-